

فرصت ها و چالش های آموزش مجازی (Learning-E) در رشته ی زبان و ادبیات فارسی

دکتر اسماعیل ملک اخلاق

استادیار مدیریت دانشگاه گیلان

لیلا درویشعلی پور آستانه

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

چکیده

حدود یک دهه از ورود آموزش مجازی به برخی از مدارس و دانشگاه های کشور از قبیل شیراز ، علم و صنعت ، امیرکبیر و... می گذرد. اما هنوز در رشته ی زبان و ادبیات فارسی به شکل جدی مطرح و مزایای آن معرفی نشده است. حال آنکه آموزش مجازی به دلیل فراگیری ، انعطاف پذیری ، امکان آموزش و پژوهش با حداقل هزینه ، حل کردن مشکل رفت و آمد و مسافت و حضور فیزیکی در کلاس ، یافتن فرصت طلایی برای مطالعه ی آزاد ، نظر سنجی و ارزیابی دقیق ، تأمین محتوای بیشتر و ... می تواند جایگزین یا مکمل خوبی در کنار نظام آموزش سنتی باشد که سود آن متوجه سه گروه کاربران ، آموزشگران و نظام آموزشی خواهد بود.

رشته ی زبان و ادبیات فارسی به دلیل داشتن برخی چالش ها از قبیل: استادمحوری ، غلبه ی نظام توزیع علم به جای تولید علم ، تطبیقی نبودن با ادبیات جهان ، پراکندگی و درهم بودن اطلاعات کتابخانه ای ، عدم نیازسنجی پژوهشی ، وجود ۱۵ دامنه ی روش پژوهش ، ضعف کاربران در ۲ حوزه ی زبان انگلیسی و کامپیوتر ، افزایش حجم بی رویه ی مقالات تکراری و کم محتوا و ... لزوم ورود آموزش مجازی در این رشته ، به عنوان مکمل آموزش سنتی بیشتر احساس می شود.

این مقاله با روش مروری - تحلیلی می‌کوشد تا به معرفی آموزش مجازی، پیشینه، اهداف، مزایا، کارکردها و چالش‌های این سیستم آموزشی در ایران، با در نظر گرفتن کارکردها، چالش‌ها و فرصت‌های رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی در پذیرش آموزش مجازی بپردازد.

کلیدواژه: آموزش مجازی، پژوهش، تأمین محتوا، درآمد.

مقدمه

آموزش مجازی که از مواهب بزرگ اینترنت است در حدود سال ۱۹۹۰ در جهان پا به عرصه‌ی ظهور گذاشت و در ایران از اواخر دهه‌ی ۱۳۷۰ مطرح شد. زمینه‌ی ظهور چنین فناوری با دستاوردهای آموزش از راه دور (مکاتبه‌ای) همراه بود که امکان آموزش در هر موقعیت زمانی و مکانی را فراهم کرد و منجر به پاسخگویی نیازهای آموزشی متقاضیان داخلی و خارجی شد. این سیستم آموزشی از جهت کاهش هزینه، همگامی با پیشرفت‌های علمی و تجاری روز دنیا، بالا بردن راندمان یادگیری، ایجاد فرصت ادامه‌ی تحصیل برای شاغلین، معلولان و ... همکاری با سازمان‌ها و تیم‌های مجازی و ... جایگزین یا مکمل خوبی برای آموزش سنتی است.

رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی به دلیل گستردگی حوزه‌ها و کارآیی بالا در سطح اقتصادی و فرهنگی از طریق آموزش مجازی به غیر فارسی‌زبانان و متقاضیان فارسی‌زبان، می‌تواند ورود سیستم E-learning را به عنوان جایگزین یا مکمل خوبی در کنار روش‌های تدریس سنتی ضرورت بخشد و از روند رو به رشد نشر الکترونیک که در رشته‌ی ادبیات فارسی کاربرد زیادی پیدا کرده، وارد مرحله‌ی جدیدتری با عنوان آموزش مجازی شود که هدف اصلی نگارش این مقاله است. به علاوه، چالش‌هایی مثل غلبه‌ی نظام توزیع علم به جای تولید علم، جزیره‌های نگرستن به ادبیات فارسی، پراکندگی منابع و اطلاعات کتابخانه‌ای و الکترونیکی، وجود ۱۵ دامنه‌ی روش پژوهش، سواد اطلاعاتی پایین و ضعف کاربران در زبان انگلیسی و ... با ورود E-learning می‌تواند به حداقل برسد.

در مقاله‌ی حاضر، با روش مروری - تحلیلی، سعی شده ضمن معرفی E-learning به پیشینه‌ی این فناوری در جهان و ایران، کارکردهای این سیستم آموزشی در سه سطح آموزش، پژوهش و مشاوره برای رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی، متناسب با فضای E-learning در کشور مطرح و چالش‌های آن به همراه

معرفی موانع این فناوری بررسی گردد. در پایان پیشنهاداتی برای پیگیری و تداوم اهداف مقاله مطرح گردیده است. امید است که مقاله ی حاضر بتواند به مقاصد خود دست یابد.

۱- آموزش الکترونیکی (E-learning) چیست؟

آموزش الکترونیکی، اینترنتی یا مجازی، همان بهره گیری از اینترنت و کارشناسان CBI جهت یادگیری سیستماتیک است که در آن فراگیرنده و آموزشگر (Facilitator) در مسافتی دور از یکدیگر به صورت Online در کلاس های گفتگوی اینترنتی (Webchat) یا از طریق پست الکترونیکی (E-Mail) و سایر خدمات شبکه با هم تعامل آموزشی برقرار می کنند. در این مدل فناوری، دروس مجازی عموماً غیر همزمان و با توجه به سلیقه ی فراگیرنده ارائه می شود و در پایان تحصیل مدرک رسمی و معتبر نیز اعطا می گردد. مهمترین ابزارهای ارتباط مجازی، پست الکترونیکی LIST serve، اینترنت، پرتکل انتقال فایل (FTP)، ویدئو کنفرانس، تله کنفرانس می باشد. (تدبیر: شهریور ۸۳: ۳).

در این مدل آموزشی، نظام توزیع علم جای خود را به نظام تولید علم می دهد و این فراگیران هستند که باید در تکمیل محتوای آموزشی مشارکت کنند. بسیاری از مردم، مفهوم آموزش الکترونیکی را در معنای آموزش از راه دور می فهمند. حال آنکه آموزش از راه دور همان آموزش مکاتبه ای است که افراد با منابع الکترونیک و نشر الکترونیک مثل ROM-CD که ابزارهای کمک آموزشی هستند، آموزش می بینند. اما در آموزش الکترونیکی (مجازی) بهره گیری از اینترنت و ارتباط آنلاین شرط اساسی است.

۱-۲ - ضرورت پرداختن به E-learning

به طور کلی توسعه ی کمی و کیفی علم و صنعت و رشد روزافزون اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، افزایش پرشتاب جمعیت جهان و نیاز شدید این جمعیت به تحصیلات و کسب مهارتهای فنی و تخصص های علمی، نظام آموزشی جوامع را وادار می دارد که برای همگامی با پیشرفت های روز دنیا و پاسخگویی به نیاز متقاضیان خود، پا را فراتر از مرز آموزش سنتی بنهند و برای رقابت با بازارهای جهانی از راه E-learning به آموزش تجارت و کارآفرینی الکترونیکی بپردازند. (نشریه ی تدبیر، شهریور ۸۴: ۶۸)

۱ - ۳ - اهداف E-learning

این سیستم با اهدافی چون کم کردن بار اقتصادی هزینه‌های دولت در حوزه‌ی آموزش، کاهش شکاف علمی بین طبقات مختلف جامعه، امکان فرصت ادامه‌ی تحصیل برای شاغلین، معلولان و ... تقویت نیروی انسانی متخصص و کارآمد، بالا بردن راندمان یادگیری، تقویت خودآنگیزی و خودآموزی، نزدیک کردن ارتباط سازمان‌ها، شرکتها و تیم‌های مجازی و ... به وجود آمد (همان: ۶۹ - ۶۸) در دهه‌ی اخیر رشد روزافزون کارگاه‌های آموزشی، برگزاری سیمینارهای تخصصی جهت تأمین محتوا، دانشگاه‌ها، شرکتها و مدارس مجازی، گویای رسیدن این سیستم آموزشی به اهداف خاص خود است.

۱ - ۴ - کارنامه E-learning در جهان:

آغاز حضور آموزش الکترونیکی در جهان به حدود سال‌های دهه‌ی ۱۹۷۰ که کامپیوتر در زندگی روزمره مردم رایج شده بود، برمی‌گردد. در آغاز، ابزارهای نشر الکترونیک مثل: CD، فلاپی و ... به عنوان ابزار کمک آموزشی مطرح بود. از سال ۱۹۹۰ که وب به وجود آمد، آموزش آنلاین حلقه‌ی رقابت با نشر الکترونیک را ربود به گونه‌ای که بسیاری از شرکت‌ها دوره‌ی آموزش آنلاین را برای خود و کارکنان خود فراهم کردند تا بازارهای اقتصادی را بدست بگیرند. در همان دوره، عده‌ای گمان می‌کردند که با این فناوری، شغل خود را از دست می‌دهند. منابع درسی آموزشی این فناوری، جایگزین خوبی بر آموزش سنتی نمی‌باشد. برای رفع این مشکل ۲ گونه آموزش به وجود آمد:

۱. Open university (کاملاً مجازی) که برای افراد سطح بالای علمی طراحی شد.

۲. Blend learning (آموزش ترکیبی یا نیمه مجازی) که به شکل ترکیب FASE to FASE (رو در رو) و مجازی در شرایطی که امکان آموزش حضوری فراهم نبود، به وجود آمد. ابزارهای این سیستم، کلاس‌های مجازی و سیستم‌های کنفرانس آنلاین بود.

طیف آموزش E-learning در جهان وابسته به شرایط خاص هر کشور است. مثلاً گسترده‌گی قاره‌ی استرالیا و کشور کانادا، تراکم جمعیت در چین و هندوستان، کافی نبودن ظرفیت مؤسسات دولتی موجود در آفریقا، کثرت متقاضیان ورود به دانشگاه و نارسایی مؤسسات آموزشی از مدرسه تا دانشگاه در ایران و پاکستان و همگام سازی بزرگسالان با تکنولوژی و مهارت‌های جدید در آمریکا، انگلیس، فرانسه، آلمان و ژاپن و ... ضرورت ورود آموزش مجازی در این کشورها را فراهم کرد. (نشریه‌ی تدبیر، شهریور ۸۳: ۸۴)

۱ - ۵ - کارنامه آموزش E-learning در ایران:

تحقیقات دقیق و مدونتی از کارنامه ی آموزش الکترونیکی در ایران انجام نشده است. شاید بتوان گفت ظهور این پدیده هم مثل جهان با ورود آموزش مکاتبه ای (از راه دور) همراه بود. در سال ۱۳۶۷ دانشگاه پیام نور تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ طرح ایجاد دانشگاه مجازی در دستور کار دانشگاه تهران قرار گرفت (قاسم تبار، ۱۳۸۹: ۱۰) کم کم این فناوری، فراگیر شد به گونه ای که در سطح آموزش و پرورش سایت رشد و تعدادی مدارس مجازی راه اندازی شد. اولین دانشگاه مجازی کشور، علم و صنعت تهران بود که در هشتم بهمن ۱۳۸۳ افتتاح شد. برای ترویج این فناوری، آموزش و پرورش، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، وزارت کار، مخابرات و شرکت های خصوصی هر کدام قدم هایی برداشتند. (قرانلو قاجار، ۱۳۸۴: ۱) که هم اکنون شاهد حضور فعال دانشگاه های مجازی بسیاری از قبیل دانشگاه تهران، صنعتی شریف، امیرکبیر، شیراز، اصفهان، امام خمینی، دانشگاه های آزاد و غیرانتفاعی مجازی، علوم و حدیث مجازی و ... هستیم.

۱ - ۶ - شکل های مختلف ارائه ی یادگیری الکترونیکی (مجازی):

جامع ترین نظریه درباره ی انواع آموزش مجازی، توسط رومیزوفسکی در سال ۲۰۰۴ مطرح شد. او ۴ شکل مختلف از یادگیری الکترونیکی را نام برده است: ۱ - یادگیری الکترونیکی on line مستقل. ۲ - off line مستقل. ۳ - همزمان گروه محور. ۴ - غیرهمزمان گروه محور در نوع اول یعنی ؛ on line مستقل، فراگیرنده از طریق chat با شبکه محلی (اینترنت) یا شبکه بین المللی (اینترنت) به تنهایی با آموزشگر تعامل آموزشی برقرار می کند. در نوع دوم یعنی ؛ off line مستقل: مثل آموزش از راه دور، فراگیرنده از منابع یادگیری، از قبیل پایگاه داده ها یا بسته های یادگیری به کمک کامپیوتر و بیرون از خط شبکه، کمک می گیرد. مثل استفاده از CDV و DVD.

در نوع سوم یعنی ؛ همزمان گروه محور، گروهی از فراگیران به طور همزمان از یک شبکه محلی یا بین المللی با همدیگر کار می کنند و موضوع یادگیری، کنفرانس متن محور، کنفرانس شنیداری و ویدئو کنفرانس می باشد.

و در نوع پایانی یعنی؛ یادگیری غیر همزمان گروه محور، با یک تأخیر زمانی، فراگیران به تبادل اطلاعات و آگاهی‌های خود در شبکه‌ی محلی و بین‌المللی می‌پردازند. مثل: فایل‌های مجازی، mail-E، کنفرانس‌های مجازی (قاسم تبار، ۱۳۸۹: ۲)

۱- ۷- مزایای آموزش مجازی:

این پدیده‌ی جدید آموزشی، دارای مزایای بسیاری است که سود آن متوجه سه گروه کاربران، آموزشگران و نظام آموزشی خواهد بود.

در حوزه کاربران، به دلیل امکان آموزش در هر مکان و زمانی، باعث جلوگیری از مهاجرت‌های ناخواسته و فرار مغزها، گسترش بی‌رویه شهرهای بزرگ، حفظ بافت خانوادگی، انتقال آموزش و فرهنگ دانشگاهی به مناطق محروم، پرکردن اوقات فراغت، کاهش هزینه‌ی آموزش و پژوهش، حذف زمان رفت و آمد و هزینه‌ی خوابگاه‌های دانشجویی و کاهش زیان‌های ناشی از غیبت حضور دانشجو در کلاس و ... می‌گردد. (نشریه‌ی تدبیر، شهریور ۸۳: ص ۸۶)

از سوی آموزشگران CBI که معمولاً اساتید باتجربه و خبره می‌باشند، یک فرصت طلایی جهت مطالعه‌ی آزاد، تأمین محتوای بهتر، نظر سنجی و ارزیابی، فراغت از مراجعات مکرراً حضوری دانشجویان و کلاس‌های خسته‌کننده و حفظ ارتباط با دانش‌آموختگان پژوهشگر فراهم می‌آید و از سوی نظام آموزشی باعث ارتقاء سطح علمی کشور و درآمدزایی، کاهش هزینه‌ها و در نهایت، کاهش فاصله‌ی علمی بین کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه می‌گردد.

۱- ۸- موانع آموزش مجازی:

مهم‌ترین ابزار نیل به آموزش مجازی، دسترسی به اینترنت پرسرعت است که در کشور ما سرعت اینترنت در حدی نیست که افراد در منزل به راحتی بتوانند از آموزش مجازی برخوردار شوند. مشکلات عدیده‌ی دیگری مثل: کمبود خطوط تلفن و پهنای باند، متمرکز بودن این فناوری در دانشگاه‌های بزرگ کشور و مراکز استان‌ها، پایین بودن سطح سواد اطلاعاتی دو گروه فرادهنده و فراگیرنده، بومی نکردن ارزش آموزش مجازی در کنار آموزش سنتی و کارکردهای آن را می‌توان برفهرست مشکلات آموزش مجازی در ایران افزود. (قاسم تبار، ۱۳۷۹: ۲)

۲- کارکردهای آموزش الکترونیکی در رشته ی زبان و ادبیات فارسی

در رشته ی زبان و ادبیات فارسی، کارکردهای فناوری E-learning - رامی توان در ۳ حوزه ی آموزش، پژوهش و مشاوره بررسی نمود:

۲-۱- آموزش

تحقیقات نشان داده است که آموزش از طریق چشم ۲۰٪ از طریق گوش ۲۵٪ و ترکیب و هم زمانی این دو حس، ضریب بهره وری و یادگیری را تا ۶۵٪ افزایش می دهد. (شهرستانی، ۱۳۸۰: ۲۳).
 learning-E در حوزه ی آموزش، ابزار مناسبی برای یادگیری مادام العمر جهت متقاضیان فراگیری زبان فارسی و همچنین آموزش به متقاضیان خارجی مثل: چین و روسیه که با ایران مناسبات تجاری دارند، می باشد و منجر به جذب درآمدهای نجومی برای این رشته و کشورمان می گردد.
 در سطح داخلی نیز، کتاب های مرجع (فرهنگ ها، دایره المعارف ها و ..) به شکل الکترونیکی یا دیجیتال درآمده است، باعث بالا رفتن سرعت و دقت در کار آموزشی و پژوهشی می شود.
 جهت محتوا سازی بهینه، با اضافه کردن واحد آموزش زبان فارسی به غیر فارسی زبانان یا آموزش از راه دور، افراد شایسته ی CBI بکارگرفته می شوند، در این صورت کاربران نیز باید به دوره های آموزشی اینترنت از سطح مقدماتی تا پیشرفته مسلط گردند.

در این کلاس ها ساز و کار آموزش الکترونیکی، ارسال و دریافت ایمیل و Chat و نحوه ی دانلود، تشکیل دامنه، ساختن وب سایت شخصی، وبلاگ، تشکیل انجمن ها و تالارهای گفتگو، روش های کسب درآمد با اینترنت، آشنایی با دانشگاه های معتبر دنیا در حوزه ی ادبیات و نحوه ی دسترسی به منابع معتبرشان آموزش داده می شود. (صالحی فرید، ۱۳۸۷: ۲۷۰ - ۲۲۰)

۲-۲ پژوهش

بسیاری از دوباره کاری ها و تحقیقات طاقت فرسا و پرهزینه در رشته ی زبان و ادبیات فارسی به نبود بانک جامع فهرست مقالات چاپی و اینترنتی، غلبه ی نظام توزیع علم به جای تولید علم و وجود ۱۵ دامنه روش پژوهش در این رشته مربوط می شود. (رضی، ۱۳۸۷: ۴۵۱) که با اتکاء به learning-E و ضابطه های آن

برای تأمین محتوا می‌تواند خاتمه یابد. این مزایا را می‌توان در جستجوی سریع و آسان، جهت یافتن پیشینه‌ی تحقیق، دستیابی به تنوع بالای منابع و معتبرترین مقالات ادبی در دنیا، امکان تبادل اطلاعات به شکل چند سویه و همزمان مشاهده نمود. (احمدپور، ۱۳۸۳: ۲۸۰)

از نظر محتواسازی، در حوزه‌ی پژوهش، با تشکیل وب‌سایت‌هایی جهت نیاز سنجی پژوهش‌های ادبی، تشکیل کارگاه‌های آموزش و پژوهش، همکاری با تیم‌های پژوهش در داخل و خارج از ایران، معرفی مشاهیر ادبی ایران به دنیا، کرسی‌های نقد، خرید و فروش ایده و ... خلأهای پژوهشی درحوزه‌ی ادبیات را پُر می‌شود و برحجم بی‌رویه‌ی مقالات کم‌محتوا کاسته می‌گردد. همه‌ی این اقدامات منجر به تطبیقی کردن ادبیات فارسی با ادبیات سایر کشورها و همگامی با تکنولوژی‌های روز دنیا خواهد شد.

۲-۳ مشاوره

بجای صف کشیدن دانشجویان در اتاق‌های اساتید، دانشجویان، به صورت آنلاین یا پست الکترونیکی از مشاوره و راهنمایی اساتید خود برای نگارش مقالات، پایان‌نامه‌ها، شرکت در کنفرانس‌ها و همایش‌ها بهره‌مند می‌شوند. دانشجویان نیز به صورت مستقل، از طریق راه‌اندازی سایت‌های شخصی و وبلاگ‌ها، اقدام به خرید و فروش ایده، نگارش مقالات پولی، دادن طرح پروپزال، نقد شعر و داستان برای افراد تازه‌کار و ... برای خود درآمدزایی می‌کنند.

همچنین برای همگانی‌تر کردن زبان و ادبیات کشورمان به دلیل نفوذ شعر و ادب در روح ایرانیان، با بهره‌گیری از سواد اطلاعاتی خود برای سازمان‌های تبلیغاتی مثل صدا و سیما، تله‌متن‌های ادبی می‌سازند. وحتى برای کارگردانان و تهیه‌کنندگان فیلم‌های سینمایی و تلویزیونی، متن درخواستی می‌نویسند.

۳- چالش‌های آموزش الکترونیکی در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

در مجموع واحدهایی که دانشجویان زبان و ادب فارسی در طول دوره‌ی لیسانس و فراتر از آن می‌گذرانند واحد کامپیوتر اجباری نیست حال آنکه در بعضی از رشته‌های علوم انسانی مثل: (مدیریت، علوم اجتماعی و ...) به صورت واحدی اجباری ارائه می‌شود.

همچنین دانشجویان ادبیات فارسی به دلیل ضعف در تسلط زبان انگلیسی و فارسی ساز نبودن مترجم آنلاین گوگل ، قادر به استفاده‌ی بهینه از مقالات سایت های خارجی معتبر دنیا مثل ساینس دایرکت، ISI ، آکسفورد جورنال، دانشگاه MIT ، نمی باشند. (صالحی فرید ، ۱۳۸۷ : ۴۶۳)

به علاوه یک دانشجوی ادبیات فارسی به دلیل تطبیقی نبودن ادبیات کشورش با ادبیات جهان صاحب امتیاز مقالات ISI و شرکت در جشنواره ها و المپیادهای دانشجویی ادبیات در دنیا نمی باشد و فقط قادر است در حد لوح های فشرده ای مثل ڈرچ و جستجو در مقالات فارسی به صورت دست و پا شکسته نیازهای پژوهشی خود را بر طرف سازد. ورود learning-E جهت تأمین محتوا و تغییر در نظام آموزشی می تواند از چالش های این رشته تا حد ممکن بکاهد.

نتیجه گیری

در این مقاله سعی نگارندگان بر آن بوده تا learning-E و مزایای آن به عنوان مکمل و یا جایگزینی در کنار آموزش سنتی به رشته ی زبان و ادبیات فارسی معرفی شود و فرصت ها و چالش های این رشته در استفاده ی بهینه از این گونه ی آموزشی ، مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

در این راستا به معرفی آموزش الکترونیکی ، ضرورت پرداختن به آن ، اهداف ، کارنامه ی آموزشی مجازی در جهان و ایران ، شکل های مختلف و ابزارهای لازم برای آموزش مجازی ، و مزایای آن ، کارکردهای این پدیده ی جدید در سه حوزه ی آموزش و پژوهش دریافتیم که ورود این سیستم آموزشی به دلیل ضعف کاربران ما در ۲ حوزه ی زبان انگلیسی و کامپیوتر ، تطبیقی نبودن ادبیات فارسی با ادبیات جهان و کارکردهای اقتصادی - فرهنگی این رشته برای آموزش مجازی به غیر فارسی زبانان ، یک نیاز مبرم و حیاتی است.

پیشنهادها

۱. گرایشی با عنوان آموزش مجازی زبان فارسی به غیر فارسی زبانان به گرایش های تحصیلات تکمیلی این رشته افزوده شود.

۲. واحد کامپیوتر و نحوه‌ی استفاده از learning-E در کنار واحدهای درسی دوره ی لیسانس اضافه و آموزش داده شود.
۳. کارگاه های آموزشی برای دانشجویان و اساتید جهت تأمین محتوا و نهادینه سازی این سیستم آموزشی برگزار شود.
۴. کلاس های تافل زبان انگلیسی و کامپیوتر در خود مدارس و دانشگاه ها برگزار شود تا هزینه ها نصف گردد.
۵. بانک های جامع اطلاعاتی جهت یافتن پیشینه ی تحقیق و سایر نیازهای پژوهشی برای مقالات چاپ شده و اینترنتی راه اندازی شود.
۶. مطالعات بین رشته ای در ادبیات فارسی بیشتر مورد توجه قرار گیرد واز دستاوردهای سایر رشته ها علی الخصوص مدیریت که در آن بحث های کاربردی مثل آموزش مجازی ، کارآفرینی الکترونیک ، مهندسی ارزش ، مدیریت وقت و ... مطرح است قابل تعمیم به رشته ی ادبیات و سایر رشته ها می باشد.

منابع

۱. آکادمی آموزش الکترونیکی ، سایت www.com.E-learnnever.com ، تاریخ دسترسی ۵/۲/۱۳۸۹.
۲. آموزش بدون حضور، بررسی نقاط قوت و ضعف آموزش الکترونیک، نشریه تدبیر ، شماره ۱۴۸ ، صص ۷۵-۶۸.
۳. احمدپورداریانی، محمود، (۱۳۸۴) کارآفرینی، تعاریف، نظریات ، الگوها ، تهران : شرکت پردیس.
۴. رضی ، احمد ، (۱۳۸۷) « آسیب شناسی پژوهش های زبان و ادب فارسی » ، ویراسته ی اعظم فتحی ، به کوشش ابراهیم خدایار ، تهران : مرکز تحقیقات زبان و ادب فارسی و دانشگاه تربیت مدرس ، صص ۴۵۴-۴۵۱.
۵. _____ ، (۱۳۸۷) « روش در تحقیقات ادبی ایران» ، www.sid.ir
۶. _____ ، (۱۳۸۶) «منابع الکترونیکی فرصتی تازه در پژوهش های ادبی» ادب پژوهی ، ش ۱ ، صص ۸ - ۷
۷. _____ ، (۱۳۸۵) «آموزش زبان فارسی به غیر فارسی زبانان از طریق learning-E» مجموعه مقالات همایش یادگیری الکترونیکی ، دانشگاه زنجان ، صص ۲۹ - ۲۰.

۸. صالحی فرید، وحید، (۱۳۸۷) اینترنت در استان شماس، ویراسته‌ی مینو صالحی، تهران: خدمات نشرکیان رایانه سبز.
۹. قاسم تبار، سید عبدالله، (۱۳۸۹) «اخبار آموزش الکترونیک بینا» سایت ir.bels.www تاریخ دسترسی ۱/۳/۸۹
۱۰. قرانلو قاجار، مصطفی، « گزارشی از وضعیت آموزش الکترونیک در ایران، آموزش الکترونیک اندر خم یک کوچه»، نشریه‌ی خراسان: شماره ۲۸/۱/۸۴ صص ۲۰-۱۸.
۱۱. نشر الکترونیک، فرصتها و محدودیتها (۱۳۸۰)، «مجموعه‌ی مقالات هشتمین نمایشگاه اطلاع‌رسانی و فرهنگ»، تهران: جهان رایانه، ص ۲۳.
۱۲. com.paykaict.www
۱۳. com.elearnever.www
۱۴. com.elearnever.www
۱۵. ir.Reporter.www